

Доба «Руїни». Доба Мазепи

Доба «Руїни»

По смерті Богдана Хмельницького гетьманом було обрано його молодшого сина 16-річного Юрія, але довго при владі він не втримався, бо не мав організаторського хисту і досвіду. Гетьманом обирають сподвижника Хмельницького Івана Виговського, який спершу веде промосковську політику, але, передбачаючи розвій відносин з Москвою, заручається підтримкою Криму та Швеції. Оскільки Виговський найбільше опирався на козацьку старшину, українську шляхту та духовенство, це викликало незадоволення рядового козацтва та селян, які до того ж підбурювались зсередини агентами московського уряду і тими із старшини, хто добивався влади сам. Так виникла опозиція, а під кінець 1657 р. полковник Пушкар і кошовий Барабаш підняли протигетьманський заколот. Спроба гетьмана порозумітися з повсталими була невдалою, і Виговський, з допомогою кримських татар, придушив заколот. Згодом Швеція, втомлена довгою війною з Данією, почала переговори з Польщею і Росією. Щоб не втратити слушного моменту, Виговський підписує з Польщею, яка готова була йти на значні поступки, Гадяцький договір (вересень, 1658 р.), за яким Україна – Велике Князівство Руське -- входила до складу Речі Посполитої як окреме державне утворення під протекторатом короля; державна влада простягалася на воєводства Київське, Чернігівське, Брацлавське; унія скасовувалась, православ"я зрівнювалось у правах з католицизмом. Також передбачалась свобода друку і заснування двох українських академій. Цей договір Москва сприйняла як оголошення війни і вислала стотисячну армію для приборкання непокірних. Російська армія була розбита під Конотопом спільними українсько-польсько-татарськими військами. Але в державі був досить великий прошарок населення, переважно – біднота, який боявся попасти знову в польську кабалу, а тому знову виникає опозиція до Виговського. Особливо сильною вона була на Лівобережжі, де проти гетьмана піднялося повстання. Виговський скликав 1659 р. козацьку раду в Германівці на Київщині, але, побачивши, що справи не на його користь, врятувався втечею.

Гетьманом знову було обрано Юрія Хмельницького (1659-1663), який схилився до союзу з Москвою. Росія тим часом продиктувала козакам важкі умови – Переяславські статті 1659 р., за якими: 1) без царської згоди не вільно змінити гетьмана; 2) в Київ, Ніжин, Переяслав, Брацлав, Умань направлялися московські воєводи і війська, утримання яких покладалось на українське населення; 3) право дипломатичних відносин скасовано; 4) Україна повинна була зректись на користь Росії білоруських земель. На цьому зажерливість могутнього сусіда не втамувалась і Москва пішла війною на Польщу. До складу російської армії входили і козацькі частини під проводом Юрія Хмельницького. У вирішальний момент битви він перейшов на бік поляків, намагаючись, таким чином, врятувати побудовану батьком державу. Росія отримала поразку і відступила. Польща ж підписала з Ю.Хмельницьким договір, набагато гірший від Гадяцького. Не бачучи виходу з становища, що склалося, Юрій віддав булаву і постригся у ченці. На його місце було обрано гетьманом Правобережжя Павла Тетерю (1663-1665) з пропольськими настроями.

Лівобережжя обрало на чорній раді в Ніжині гетьманом Івана Брюховецького (1663-1668) промосковських поглядів. Такий розкол держави зробив її ще більш беззахисною перед ворогами, які тільки й чекали слушного моменту, щоб відхопити ласий шматок.

Брюховецький плазуванням перед Москвою добився підтримки царя, а щедрими обіцянками – підтримки народу. Опозиційна меншість була придушена силою. Між двома частинами України почалася війна. Перейшовши Дніпро, король Ян Казимир з військом Тетері спробував захопити Лівобережжя, але невдало. З нагоди приїзду царя Брюховецький склав нові статті щодо відносин України і Росії: до царської скарбниці мали йти всі українські податки; під контроль царського уряду переходило управління містами Лівобережжя, фінансові та адміністративні справи.

Населення Правобережжя, в свою чергу, було невдоволеним польською окупацією і Тетеря змушений був тікати. На козацькій раді в Чигирині гетьманом було обрано Петра Дорошенка, внука легендарного гетьмана Михайла Дорошенка, людину розумну, енергійну, патріотичну, з виразною метою створити незалежну об'єднану державу. Відчувши намагання Дорошенка вигнати поляків з України, Польща поспішила укласти з Москвою Андрусівський договір (1667 р.), за яким Правобережна Україна переходила до Польщі, Лівобережна – до Росії, Запорізьку Січ поставлено під протекторат обох держав. У цей же час царський уряд намагався порозумітися з Дорошенком, але, піймавши облизня, залишився при договорі з Варшавою. Зате Україна вибухнула гнівом, дізнавшись про умови російсько-польського договору. Щойно Дорошенко з'явився на Лівобережжі, як народ перейшов на його бік, Брюховецького було вбито, а Україна об'єдналася під владою одного гетьмана. Після перемоги на Правобережжя вступило польське військо і Дорошенко змушений був поспішно повернутися до Чигириня, залишивши своїм намісником Дем'яна Многогрішного. Це використала Росія: з намови її агентів Дем'ян Многогрішний погодився прийняти московський протекторат і став гетьманом Лівобережної України (1669-1672). Царські апетити наразі були зменшені.

На Правобережжі проти Дорошенка запорозькі козаки виставили гетьманом Суховія, а потім – Ханенка. За таких умов ні Польща, ні Росія не визнавала гетьманства Дорошенка. В 1668 р. Дорошенко визнає турецький протекторат, і закликає турків на боротьбу проти Польщі. 1672 року розпочата війна на Поділлі стала поразкою для Варшави і Польща змушена була підписати мирний договір, за яким зрікалась правобережних земель.

Тим часом на Лівобережній Україні було схоплено і заслано до Сибіру Дем'яна Многогрішного, а на його місце поставлено Івана Самойловича (1672-1687), який прагнув об'єднати під своєю владою всю Україну. З цією метою він з московським військом ступив на правий берег Дніпра і в довгих виснажливих боях з Дорошенком змусив останнього зректися булави на свою користь. Та в боротьбу вступила Туреччина, яка виставила на князя України Юрія Хмельницького, забраного з монастиря. У вирішальній битві за долю Правобережжя, що було таким важливим для Самойловича, Москва дала таємні інструкції своїм військам воювати мляво і не допомагати Самойловичу: ця частина України Росії не була потрібна – поруйнована і обезлюднена, вона не була небезпечною для Москви, а слугувала буфером між Москвою і Туреччиною. Отож, Правобережжя для Самойловича було втрачене. Його ж гетьманування на лівому березі Дніпра здійснювалось під пильним наглядом монарха і було добою остаточного підкорення українських земель Росії, поділу України між Варшавою і Москвою. На даному етапі визвольних змагань Україна втратила державність і територіальну цілісність.

Доба Мазепи

При спробі Росії остаточно придушити державницькі настрої серед козацтва, на гетьманській арені з'являється Іван Мазепа (1687-1708) – політичний діяч, дипломат, який свого часу навчався у Києво-Могилянській Академії, жив у Франції, Німеччині, Італії, Нідерландах, де вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови. Потім перебував на службі в польського короля Яна Казимира, а повернувшись на Україну, став Генеральним писарем. Як гетьман, Мазепа прагнув об'єднати всі українські землі (Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину) в єдину державу – станову, західноєвропейського зразка із збереженням традиційного козацького устрою. У внутрішній політиці гетьман орієнтувався на козацьку старшину, впорядкував її земельну власність, податки, видав ряд універсалів з метою врегулювання системи грошової та натуральної ренти, відробітку панщини. Із запорожцями певний час в гетьмана були конфлікти, бо, на противагу йому, вони обирали собі ватажків, які орієнтувались на Туреччину, Крим чи Польщу, але підняті ними повстання не мали успіху. Сам Мазепа володів кількома мовами, зібрав значну бібліотеку; любив військову справу, заснував власну ливарню гармат. Свій авторитет підносив і меценатством. З Московією Мазепа підписав «Коломацькі статті», які закріплювали автономію України в значно обмеженому вигляді. Орієнтація на Польщу була відкинута, а з Росією стосунки були приязними, поки Петро I не почав ламати основи козацької автономії.

Правобережжя на 1713 р. було поділене Польщею на чотири воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське (Київ залишався під владою Москви). Магнати цієї частини України стали дуже багатими за рахунок українських селян, які сплачували на користь місцевих польських «корольків» грошові та продуктові ренти, відробляли примусові роботи; почав посилюватись національний і релігійний гніт.

У 1685 році польський сейм ухвалив рішення про поновлення на території колишніх українських полків козацтва і його прав. Так постали Богуславський полк – полковник Самійло Самусь, Корсунський – полк. Захар Іскра, Брацлавський – полк. Андрій Абазин, Білоцерківський – полк. Семен Палій. Влада останнього була такою сильною, що він не виконував навіть королівських наказів: допомагав селянам виганяти свавільну шляхту з маєтків, розкріпачував людей. 1688 року Палій почав заходи по об'єднанню Правобережної та Лівобережної України. Налякана шляхта у 1699 році прийняла рішення про ліквідацію полків, чого козаки не визнали і підняли повстання (1702-1704). Разом з Палієм виступили і інші полковники. Щоб забезпечити себе від повстання на Лівобережжі, де теж почались хвилювання, Петро I дав наказ Мазепі арештувати Палія і припинити повстання. Наказ гетьман виконав, полковий устрій на Правобережжі було ліквідовано, а з 1704 р. тут починають боротися Польща, повстанці і гетьман Мазепа, за яким стояв Петро I.

У 1700 р. вибухнула Північна війна за володіння узбережжям Балтійського моря між російським царем Петром I і королем Швеції Карлом XII. Петро I висунув перед гетьманом Мазепою вимоги, які утискали автономію козаків: вони повинні були воювати за інтереси царя зі шведами, силами і спорядженню яких дуже поступалися; керували козацькими загонами російські командири, що стало причиною занепаду морального духу козаків; на козацькій території розташовувались царські війська, які всіляко утискали місцеве населення;

лева частка поставок боєприпасів та продовольства була покладена на українців, які в часи війни не могли прогодувати часто і свої сім'ї. В таких умовах польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну. Мазепа звернувся до Петра I по допомогу, але останній відмовився її надати, що стало порушенням угоди 1654 року. Зважаючи на цю обставину, гетьман не вважав себе більше зобов'язаним цареві, і, в пошуках нового союзника, звернувся у 1708 р. до Карла XII, з яким, за згодою 3 тисяч козаків, підписав угоду, основний пункт якої стосувався захисту шведами України від іноземних поневолювачів, допомога при звільненні від влади Москви, відновлення давніх прав України.

За зраду гетьман заплатив високу ціну: російський князь Меншиков вирізав у гетьманській столиці Батурині всіх її жителів: 6 тис. чоловіків, жінок, дітей. Почалась доба кривавого російського терору на Україні. Поразкою справи стало і те, що більшість українців, була налякана жорстокістю російських військ, і, не довіряючи шведам-протестантам, не підтримала Мазепу.

Приєднання до гетьмана запорожців закінчилось зруйнуванням росіянами у 1709 р. Чортомлицької Січі, а кожного пійманого запорожця цар наказав катувати і страчувати. Самого гетьмана було оголошено зрадником і піддано анафемі (відлучення від церкви). 28 червня 1709 року відбулась історично важлива Полтавська битва, де шведи програли, а Мазепа, вбитий горем, через кілька місяців помер. Спроба Мазепи діяти в інтересах України, створення під час його правління прошарку української аристократії, якої, на думку гетьмана, бракувало для створення держави, фінансування української освіти і культури, підтримання українських церков – все це є безумовним позитивним здобутком Івана Мазепи. Але його тактичні помилки при обранні союзника і при підготовці виступу проти Росії переважили, і остаточне поглинання Гетьманщини Росією стало справою часу.